

Tecrîdü'l-akâid Literatürünün Az Bilinen Muhaşşilerinden Nasîrüddin el-Hillî el-Kâşî'nin Hayatı, İlmî Silsilesi ve Eserleri

Muhammed Yetim*

Öz: Nasîrüddin et-Tûsî'ye ait *Tecrîdü'l-akâid*'in önde gelen şerhlerinden Şemsüddin el-İsfahânî'nin *Tesdîdü'l-kavâ'id*'i üzerine yazılmış ilk haşiye, bugüne kadar pek fazla tanınmamış bir isim olan Nasîrüddin el-Hillî el-Kâşî'ye aittir. Bu haşiye ilk *Tesdid* haşiyesi olmasının yanında başka bir öneme de sahiptir: *Tesdid*'in en meşhur ve en yaygın haşiyesi olan Cürçânî haşiyesi, bu ilk haşiyeden hem fazlasıyla istifade etmiş hem de bu haşiyeyi sıklıkla eleştiriyi tabi tutmuştur. Nasîrüddin el-Hillî'nin İstanbul kütüphanelerinde bulunan eserlerinin çokluğu, onun İstanbul ilmi muhitinde tanınan bir isim olduğunu da göstermektedir. Buna rağmen bugüne kadar bu Şii âlimin biyografisi ihmal edilmiştir. Bu araştırma notunda Nasîrüddin el-Hillî'nin entelektüel bir biyografisi ortaya konmaya çalışılacaktır. Nasîrüddin el-Hillî İmamiyye Şiası'na mensup bir âlimdir ve Allâme el-Hillî'nin hem hemşehrisi hem de çağdaşdır. Ancak hayatı, hocaları ve öğrencileri hakkındaki bilgi oldukça sınırlıdır. Bu yazıda mevcut sınırlı biyografik bilgi, söz konusu âlimin eserleri hakkındaki bilgiyle zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, haşiye, Nasîrüddin el-Hillî, biyografi, *Hâşiyetü't-Tecrîd*.

Abstract: A leading commentary of Nasir al-Din al-Tusi's *Tajrid al-'aqâ'id* is Shams al-Din al-Isfahani's commentary *Tasdid al-qawâ'id fi Sharh Tajrid al-'aqâ'id*. The first annotation (*hashiyah*) of this commentary belongs to Nasir al-Din al-Hilli, who remains largely unknown even now. This book has another important distinction, namely, Sayyid Sharif al-Jurjani's annotation, the most famous and widespread annotation of *Tasdid al-qawâ'id*, both benefited greatly from and frequently criticized it. The large number of al-Hilli's works found in Istanbul's libraries also shows that he was a well-known figure among the city's scholars. Nevertheless, this Imami Shiite scholar's biography has been neglected until today. This research note introduces an intellectual biography of al-Hilli. Although he and 'Allamah al-Hilli were fellow townsmen and contemporaries, the information about his life, teachers, and students is very limited. This article seeks to enrich this limited biographical information by providing information about his works.

Keywords: Kalâm, Hâshiyah, Nasir al-Din al-Hilli, Biography, *Hâshiyah al-Tajrid*.

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi
İletişim: muhammedyetim@sakarya.edu.tr

I. Giriş

Nasîrüddin et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tecrîdü'l-akâid*'i etrafında teşekkül etmiş 200'ü aşkın şerh, haşiye ve talikattan oluşan geniş literatür,¹ modern dönemde yapılan bazı çalışmalara rağmen hâlâ çalışılmayı bekleyen birçok esere, isme ve konuya sahiptir. Bu literatür içerisinde Şemsüddin el-İsfahânî'ye (ö. 749/1349) ait *Şerh-i Kadîm* olarak anılan *Tesdîdü'l-kavâ'id fi şerhi Tecrîdi'l-akâid* adlı şerh ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) bu şerh üzerine yazdığı *Hâşiyetü't-Tecrîd*, hiç şüphesiz, en çok bilinen eserlerdendir. Cürcânî'nin haşiyesi süreç içerisinde başlı başına birer eser muamelesi görmüş ve bu haşiye üzerine, tespit edilebildiği kadarıyla 47 adet ikincil haşiye ve talikat kaleme alınmıştır.² *Tecrîd* literatürü içerisinde benzer bir şöret ve yaygınlığa sahip diğer iki eser ise Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) *Şerh-i Cedîd*'i ve bu şerh üzerine Celâleddin ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) yazdığı haşiye-dir. Nitekim Devvânî'nin haşiyesi de yine tespit edilebildiği kadarıyla 20 adet ikincil haşiye ve talikata konu edilmiştir.³ Modern dönemde bu dört eserden İsfahânî şerhi tamamen,⁴ Kuşçu şerhi ise kısmen⁵ yayımlanmış bulunmaktadır. Cürcânî ve Devvânî haşiyelerinin ise henüz tahkikli bir neşri yapılmamıştır.⁶

Cürcânî'nin *Hâşiyetü't-Tecrîd*'i *Tesdîdü'l-kavâ'id* üzerine yazılmış en meşhur haşiye olmakla beraber, ilk yazılmış haşiye değildir. *Tesdîd* üzerine ilk haşiyeyi kaleme almış olan kişi bu yazının da konusunu oluşturan Nasîrüddin el-Hillî el-Kâşî'dir (ö. 755/1354). Ancak bu haşiye ve yazarı bugüne kadar çok fazla dikkat çekmiş değildir. Oysa *Tecrîd* literatürü açısından Nasîrüddin el-Hillî, ilk *Tesdîd* muhaşşisi olmasının ötesinde bir değere sahiptir. Bu önemi ve bunun fark ediş hikâyemizi şöyle özetleyebiliriz:

- 1 *Tecrîd* literatürü için bkz. Salih Günaydın, "Nasîruddin et-Tûsî'nin *Tecrîdu'l-İ'tikâd*'i Üzerine Oluşan Şerh-Hâşiye Literatürü: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinden Bir Bakış", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016): 237-272. Daha eski bir çalışma olarak ağırlıklı olarak İran kütüphanelerindeki *Tecrîd* literatürü üzerinden hazırlanmış şu kitaba da müracaat edilebilir: Ali Sadrâi Hûi, *Kitâbşinâs-i Tecrîdü'l-İ'tikâd* (Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazret-i Âyetullahi'l-uzmâ Mar'aşi Necefi, 2003).
- 2 Cürcânî'nin haşiyesi üzerine yazılmış bu eserlerin listesi için bkz. Günaydın, "Nasîruddin et-Tûsî'nin *Tecrîdu'l-İ'tikâd*'i", 256-260.
- 3 Devvânî'nin haşiyesi üzerine yazılmış bu eserlerin listesi için bkz. Günaydın, "Nasîruddin et-Tûsî'nin *Tecrîdu'l-İ'tikâd*'i", 261-263.
- 4 Şemsüddin el-İsfahânî, *Tesdîdü'l-kavâ'id fi şerhi Tecrîdi'l-akâid*, thk. Halid b. Hammâd el-Advânî (Kuveyt: Daru'z-Ziyâ, 2012).
- 5 Alâeddin Kuşçu, *Şerhu Tecrîdi'l-akâid*, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zârî'î er-Rudâi (Kum: İntişârât Râid, 1393).
- 6 Cürcânî'nin *Hâşiyetü't-Tecrîd*'i üzerinde Eşref Altaş, Salih Günaydın ve Muhammet Ali Koca'yla birlikte dört kişilik bir ekip olarak sürdürdüğümüz bir tahkik ve tercüme çalışmamız mevcuttur. Bu çalışmamız aynı zamanda İsfahânî şerhi *Tesdîdü'l-kavâ'id*'in mevcut tahkikinden daha eski nüshalara dayanan ikinci bir tahkikini de içerecektir.

Cürcânî'nin *Hâşiyetü't-Tecrîd*'i üzerine Eşref Altaş, Muhammet Ali Koca ve Salih Günaydın'la birlikte devam eden tahkik ve tercüme çalışmalarımız esnasında dikkatimizi çeken hususlardan birisi, eserin yazma nüshalarının hâmişlerinde çokça tekrar eden "Nasîru'l-Hillî" kaydı idi. *Tesdîdü'l-kavâ'id* üzerine Cürcânî'den önce ilk haşiyeyi yazan kişi olan Nasîrüddin el-Hillî el-Kâşî'ye işaret eden bu kayıtların hâmişlerde yoğun bir şekilde geçmeye devam etmesi, bizi Cürcânî'nin haşiyesi ile Nasîrüddin el-Hillî'nin haşiyesini karşılaştırmaya sevk etti. Bu karşılaştırmalar sonucunda Cürcânî'nin *Hâşiyetü't-Tecrîd*'inin büyük ölçüde Nasîrüddin el-Hillî'nin *Hâşiyetü't-Tecrîd*'ini muhatap alarak oluşturulmuş diyalektik bir metin olduğunu fark ettik. Bu karşılaştırmalara devam ettiğimizde ise bazen meçhul atıf ifadeleriyle, bazense atıfsız olarak Nasîrüddin el-Hillî'den yapılan alıntılarının ve ona verilen cevapların nüshaların hâmişlerinde kaydedildiğinden çok daha fazla olduğunu tespit ettik.⁷ Bu durum, Nasîrüddin el-Hillî'nin fikirlerinin, kısmen alıntılanmış kısmen de eleştiriye konu edilmiş bir şekilde, Cürcânî üzerinden oldukça geniş bir yaygınlık kazandığını göstermektedir. Ayrıca –"Eserleri" kısmında da görüleceği üzere– Hillî'nin *Hâşiyetü't-Tecrîd*'inin İstanbul kütüphanelerinde tespit edebildiğimiz dört ayrı nüshasının bulunması ve bu nüshalardan birinin bizzat Fatih Sultan Mehmed için özel istinsah edilmiş bir nüsha olması, onun XV-XVI. yüzyıllarda İstanbul ilim çevresinde bir tanınırlığa sahip olduğuna da işaret etmektedir.

Nasîrüddin el-Hillî'nin haşiyesinin hem *Tesdîdü'l-kavâ'id* üzerine yazılmış ilk haşiyeye olması hem Cürcânî tarafından yoğun bir şekilde kullanılması hem de Osmanlı ilim kamuoyunda okunup tanınıyor olma ihtimali, dikkatlerimizi bu Şii âlimin biyografisine çekmektedir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla modern dönemde Nasîrüddin el-Hillî hakkında yazılmış metinler oldukça kısa birkaç madde yazısıyla,⁸ Farsça olarak Tahran'da yayınlanmış bir biyografi yazısından ibarettir.⁹ Elinizdeki bu araştırma notunda ise daha fazla kaynak kullanımıyla daha geniş bir biyografi ortaya konmaya çalışılacaktır.

7 İki metni de satır satır karşılaştırarak tespit ettiğimiz bu noktalara zikri geçen tahkik çalışmamızın dipnotlarında tek tek işaret edilecektir.

8 Bunlardan üçü için bkz. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-müessennâ, ty.), VII, 219-220. *Mevsû'atü tabakâti'l-fukahâ* (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1418/1997), VIII, 0 159-160; *Mu'cemü tabakâti'l-mütekellimîn* (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1417/1996), III, 131-132.

9 Hamid Atâi-i Nazari, "Nasîrüddin Kâşânî vü niğestehâ-yı kelâmî-i Ô", *Âyine-i Pejûheş* 164 (1396/2017): 119-128.

II. Nasîrüddin el-Hillî'nin Hayatı

Tam adı Nasîrüddin Ali b. Muhammed b. Ali el-Kâşî el-Hillî olan bu kişi İmamiyye Şiası'na mensup âlimlerdendir. İsmi kaynaklarda bazen Kâşî bazen Kâşânî bazense Hillî nisbeleriyle geçer. Çoğu kaynak tam bir tarih vermeksizin onun yaklaşık olarak 675/1276'da İran şehirlerinden Kâşân'da doğduğunu söyler. Nitekim *Câmi'u'l-esrâr*'da öğrencilerinden Haydar el-Âmülî tarafından ondan nakledilen bir sözde Hillî'nin "seksen senelik ömrümde..." ifadelerini kullanmış olması¹⁰ onun en azından seksen sene yaşadığını teyit etmemizi sağlasa da bu yaşı aşırıp aşmadığını bilmemekteyiz. Vefat tarihi ise Hillî'nin yine bir diğer öğrencisi İbnü'l-Atâikî tarafından istinsah edilen bir eseri üzerinde günü gününe kaydedilmiştir.¹¹ Doğum yerinin Kâşân olduğu konusunda tabakat kitapları mutabik ise de onun muasırı İmâdüddin el-Kâşî (ö. 773/1372'den sonra), Hillî'nin eserlerinden *en-Nikât*'a yazdığı şerhin başında onu "doğum yeri olarak Hilleli, köken olarak Kâşânlı"¹² şeklinde tanıtmaktadır. Nasîrüddin el-Hillî'nin babası hakkında kaynaklarda rastladığımız tek kayıt, *Bihâru'l-envâr*'da karşımıza çıkar. Burada Şehid-i Evvel'e (ö. 786/1384) atfedilen bir notta Cemâleddin Ebû Cafer Muhammed b. Ali el-Kâşî, Nasîrüddin el-Hillî'nin babası olarak geçmektedir.¹³ Cemâleddin Ebû Cafer aynı zamanda Mu-hakkık el-Hillî'nin (ö. 676/1277) de öğrencilerindendir.¹⁴

Nasîrüddin el-Hillî hayatının büyük kısmını Hille'de geçirmiştir.¹⁵ Kaynaklarda kendisinden İmamiyye fakihlerinin büyüklerinden ve kelâmcıların önde gelenlerinden birisi şeklinde bahsedilmekte ve mantık ilmini de iyi bildiği ifade edilmektedir.¹⁶ Sürekli olarak Hille ve Bağdat civarında ilim okutmakla iştigal etmiştir.¹⁷ İlk hacimli Şîi tabakat kitaplarından birinin yazarı olan Şüşterî (ö. 1019/1610) onun,

10 Bahâüddin Haydar b. Ali Haydar el-Âmülî, *Câmi'u'l-esrâr ve menba'u'l-envâr*, nşr. Osman İsmail Yahya ve Henry E. Corbin (Beyrut: Müessesetü't-târihi'l-Arabî, 2005), 496.

11 Seyyid Muhammed el-Garavî, *Maa ulemâi'n-Necefi'l-eşref* (Beyrut: Dâru's-Sekaleyn, tsz.), I, 186.

12 İmâdüddin Yahyâ b. Ahmed el-Kâşî, *Şerhu'n-Nikât*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed 1903, 1b.

13 Muhammed Bâkur el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr el-câmiatü li-düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethâr* (Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1983), CIX, 36.

14 Muhammed b. Hasan el-Hür el-Âmülî, *Emelü'l-âmil*, thk. es-Seyyid Ahmed el-Hüseynî (Kum: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1962), II, 289; el-Mirza Abdullah Efendi el-İsfahânî, *Riyâzu'l-ulemâ ve hiyâzu'l-fuzalâ*, thk. es-Seyyid Ahmed el-Hüseynî (Kum: Matbaa-i Hayyâm, 1401/1981), V, 143.

15 Seyyid Şerif Mar'âşî Hüseyinî Nurullah Şüşterî (Tüsterî), *Mecâlisü'l-mü'minin*, (Dâru Hişâm, t.y.), III, 200.

16 *Mevsû'atü tabakâti'l-fukahâ*, VIII, 159.

17 Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minin*, III, 201; Şeyh Abbas Kûmî, *el-Fevâidü'r-Radvîyye fî ahvâli ulemâi mezhebi'l-Ca'feriyye*, thk. Nâsır Bâkurî Beydehendî (Kum: Müessese-i Bustân-ı Kitâb, 1385/1965), I, 535.

zamanındaki düşünür ve fakihlerden daha ileri seviyede olduğunu söyleyerek sita-yişkâr ifadeler kullanır.¹⁸ Abdullah Efendi (ö. 1130/1717) ise onun Allâme el-Hillî (ö. 726/1325) derecesinde bir âlim olduğunu söyler.¹⁹ Ancak şaşırtıcı bir şekilde, bu derece övülen bir âlimin hayatı ve ilmî silsilesi hakkında kaynaklarda daha fazla bilgi bulmakta zorlanıyoruz.

Nasîrüddin el-Hillî, 10 Recep 755/31 Temmuz 1354 tarihinde Necef'te vefat etmiştir.

III. Hocaları

Bazı modern kaynaklarda Nasîrüddin el-Hillî'nin hocaları hakkında herhangi bir bilginin kaydedilmediği söylenmiştir.²⁰ Nitekim birçok tabakat kitabı da onun biyografisini oldukça kısa geçer ve hocalarından bahsetmez. Babasının Muhakkak el-Hillî'nin talebeleri arasında zikredilişi, onun da babasından ilim tahsil etme ihtimalini akla getirirse de kaynaklarda buna dair bir bilgiye rastlamayız. Peki, Nasîrüddin el-Hillî kendisinden otuz yaş kadar büyük olan, onunla aynı şehirde yaşayan, *Tecrîd* örneğinde olduğu gibi çalışma alanları birbiriyle kesişen ve oldukça kalabalık bir talebe kitlesine sahip Allâme el-Hillî'den ders almış mıdır? Açıkçası bu beklenen bir durumdur, ancak ilginç bir şekilde Allâme el-Hillî'nin ve Nasîrüddin el-Hillî'nin biyografilerinde buna dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Biz araştırmamız esnasında hocalarıyla ilgili biri kesin, biri muhtemel, diğeri ise pek muhtemel olmayan üç kişinin ismine rastladık:

i. Celâleddin Cafer b. Ali b. Sâhib-i Dâri's-Sahr el-Hüseynî (ö. [?]): Hillî bu kişiden sadece hadis okumuştur.²¹

ii. Burhâneddin Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed el-Fergânî et-Tebrîzî el-İbrî (ö. 743/1342):²² Nasîrüddin el-Hillî ismi, Kutbüddin eş-Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) talebelerinden Burhâneddin el-İbrî'nin biyografisine yer veren bir tabakat kaynağında onun talebesi olarak geçmektedir.²³ Yaşlarının hoca-talebe iliş-

18 Şuşterî, *Mecâlisü'l-mü'minin*, III, 200, 201.

19 Abdullah Efendi, *Riyâzu'l-ulemâ*, VI, 237.

20 *Mu'cemu tabakâti'l-mütekellimîn*, III, 132; Hamid Atâi-i Nazarî, "Nasîrüddin Kâşânî", 122.

21 Mirza Hüseyin en-Nürî et-Tabersî, *Hâtimetü Müstedreki'l-vesâil* (Beyrut: Müessesetü Âli'l-beyt, 2008), II, 324.

22 Hakkında bilgi için bkz. Tahsin Özcan, "İbrî", *DİA*, XXI, 371-372.

23 Şihâbüddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâliki'l-emsâr*, thk. Kamil Selman el-Cubûrî ve Mehdî en-Necm (Lübnan: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 2010), IX, 132.

kisi için uygunluğu dikkate alındığında bu kaydın ona işaret etmesi muhtemeldir. Gerçi Nasîrüddin el-Hillî'nin yaşadığı şehirler arasında Kâşân, Bağdat, Hille ve Necef dışında başka bir şehrin ismi geçmez ve Burhâneddin el-İbrî ise hayatının büyük kısmını Tebriz'de geçirmiştir. Ancak şu da var ki İbrî'nin birkaç kez Bağdat'a gittiği de bilinmektedir. Bu durumda bu hoca-talebe ilişkisi İbrî'nin Bağdat seyahatlerinden birinde kurulmuş olabilir. Doğrulanması için daha fazla veriye ihtiyaç duyduğumuz bu ilişki eğer vakiyse Nasîrüddin el-Hillî'nin ilmî silsilesi Seyyid Şerîf Cürçânî ile Kutbüddin eş-Şîrâzî'de birleşmektedir. Bu durum Cürçânî ile aralarında –ekol bağlamında değilse de– ilmî silsile bağlamında bir irtibatın bulunduğunu gösterir.

iii. Fahu'l-muhakkikîn Muhammed b. Hasan (ö. 771/1369): "Haydar el-Âmülî" maddesinde, Âmülî'nin ders aldığı kişilerden bahsedilirken "Fahu'l-muhakkikîn Muhammed b. Hasan ve talebesi Nasîrüddin el-Kâşânî'den ders aldı" denmektedir.²⁴ Bu cümleden Fahu'l-muhakkikîn'in Nasîrüddin el-Hillî'nin hocası olduğu anlamı çıkmakla beraber, kaynaklarda bunu destekleyen bir bilgiye rastlamadık. Meşhur Allâme el-Hillî'nin oğlu olan Fahu'l-muhakkikîn'in 682/1283 doğumlu olup Nasîrüddin el-Hillî'den en az yedi yaş küçük olduğu dikkate alındığında bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

IV. Öğrencileri

Kaynakların Nasîrüddin el-Hillî'nin hocaları hakkındaki ketumluğu, benzer şekilde talebeleri söz konusu olduğunda da devam eder. Müracaat ettiğimiz kaynaklar arasında kendi biyografisini içeren eserlerin tamamına yakını, ondan hadis alan kişiler dışındaki talebelerini zikretmeden geçer. Ancak çağdaş çalışmalardan birisinde talebelerinden bahsedilmiştir.²⁵ Buradaki ipucundan hareketle onun talebesi olduğu bilgisi veya ihtimali bulunan kişiler şunlardır:

i. Bahâüddin Haydar b. Ali el-Âmülî (ö. 787/1385'ten sonra): İran'ın kuzeyindeki Âmül şehrinde doğmuş, Esterâbâd ve İsfahan'da ilim tahsil etmiş, bir müddet Taberistan vezirliği yaptıktan sonra devlet işlerinden el çekip tasavvufa intisap ederek inzivaya çekilmiştir. Bir hac yolculuğundan dönüşte Bağdat'a geçmiş ve burada Allâme el-Hillî'nin oğlu Fahu'l-muhakkikîn Muhammed b. Hasan'dan ve Nasîrüddin el-Hillî'den ilim tahsil etmiştir. Hayatının geri kalanını Necef'te geçirmiştir.

24 Ethem Cebecioğlu, "Haydar el-Âmülî", DİA, XVII, 26.

25 Komisyon, *Mevsû'atü tabakâti'l-fukahâ*, VIII, 159.

ve birçok eser kaleme almıştır. Tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerinde söz sahibi kabul edilen Âmülî Şîilikle tasavvuftaki vahdet-i vücûd nazariyesini özdeşleştirme-ye çalışan bir bakış açısına sahip olmakla bilinir. Bu alandaki Şîilerce muteber kabul edilen eserleri sebebiyle kendisine “Seyyidü'l-müteellihîn” denmiştir.²⁶

ii. Abdurrahman b. el-Atâikî (ö. 786/1384'ten sonra): Tam ismi Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed b. İbrahim el-Hillî olup bilinen nisbesi İbnü'l-Atâikî'dir.²⁷ Atâik, Hille yakınlarında bir köyün ismi olup²⁸ dedesi bu köyden olduğu için bu nisbeyle meşhur olmuştur.²⁹ İbnü'l-Atâikî'nin 786/1384 senesinde hayatta olduğu bilgisi mevcut olmakla beraber kaynaklarda tam ölüm tarihine rastlamadık. 786 tarihi ise eserlerinden *Şerhu Nehci'l-belâğa*'nın üçüncü cildinin bir nüshasının üzerine, eseri kendisine okuyan öğrencileri için düşmüş olduğu bir icazet kaydının tarihi olup³⁰ muhtemelen kaynakların verdiği bu tarih bu bilgiden kaynaklanmaktadır. Asıl şöhreti dil ilimlerindedir. *Ravzâtü'l-cennât* müellifi Hansârî, onun hocaları arasında iki isim sayar³¹ fakat bunların arasında Nasîrüddin el-Hillî'yi zikretmez. Bununla birlikte *A'yânu's-Şia* müellifi Muhsin el-Emîn bu bilgiyi paylaşır.³² Bu bilgi günümüz çalışmalarından birinde de tekrarlanmıştır.³³ İbnü'l-Atâikî'nin eserleri arasında hocası Nasîrüddin el-Hillî'nin Nasîrüddin et-Tûsî'den *Ta'ribu'z-Zübde* ismiyle çevirdiği ilm-i hey'et kitabına *Şühde* ismiyle yazdığı şerh de vardır.³⁴ Yine hocasının *en-Nikât* isimli mantık kitabını onun imlâ ettirmesiyle istinsah etmiş ve bilâhare hocasının vefat tarihini bu eser üzerine kaydetmiştir.³⁵ Hillî'nin vefatına dair bilginin kaynağı bu nottur. Bu notta ondan “mevlânâ ve şeyhunâ” şeklinde

26 Ethem Cebecioglu, “Haydar el-Âmülî”, 26-27.

27 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn*, 1: 49. es-Seyyid Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şia*, thk. Hasan el-Emîn, (Dâru't-teâruf, Beyrut: 1983), 2: 268; Abbas Kumî, *el-Fevâidü'r-Radvîyye*, 1: 387.

28 Aga Büzürg et-Tahrâni, *ez-Zeria ilâ tesânifi's-Şia*, (Dâru'l-edvâ, Beyrut: 1983), 1: 365.

29 Allâme Muhammed Ali Müderris-i Tebrizî, *Reyhânetü'l-edeb*, (Kitâbfürûşî-i Hayyâm, Tahran: 1374), 8: 106.

30 Muhammed Bâkır el-Hansârî, *Ravzâtu'l-cennât fi ahvâli ulemâ ve's-sâdât*, (Mektebet-i İsmâiliyyân, Kum: 1391/1971), 4: 194. Bağdatlı İsmail Paşa yanlışlıkla 786 tarihini mezkûr şerhin ferağ tarihi olarak zikretmektedir. (bkz. *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1: 528.) Oysa eserin ferağ tarihi bu notun aktarıldığı kaynaklarda 780 olarak geçer.

31 Hansârî, *Ravzâtu'l-cennât*, IV, 193.

32 Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şia*, VIII, 309.

33 Komisyon, *Mevsû'atü tabakâti'l-fukahâ*, VIII, 159.

34 Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şia*, VIII, 309. Bu şerh 2018 senesinde Necef'te Atabetü'l-Ulviyyeti'l-Mukaddese isimli kurumun bünyesinde faaliyet gösteren Şubetu' İhyâu't-Türâs ve't-Tahkik isimli yayınevi tarafından tahkikli şekilde neşredilmiştir.

35 Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şia*, VIII, 309.

bahsetmesi, diğer verilerle birlikte düşünüldüğünde aralarındaki hoca-talebe ilişkisini destekleyen bir ifade olarak alınabilir.

iii. Şemsüddin Muhammed b. Sadka b. Hüseyin (ö. [?]): Nasîrüddin el-Hillî'den Kadı Beyzâvî'nin küçük çaplı bir kelâm eseri olan *Misbâhu'l-ervâh*'ı okumuştur.³⁶ Hakkında müstakîl bir biyografiye rastlamadığımız bu kişi için Muhsin el-Emîn bir başlık açmışsa da bu başlık altında hayatı hakkında hiçbir bilgi zikretmeksizin onun sadece Nasîrüddin el-Hillî'nin talebelerinden olduğunu söylemiştir. Bu kişinin okuduğu nüshanın Mektebe-i Garaviyye'de mevcut olduğunu ve zahriyesinde Nasîrüddin el-Hillî'nin el yazısıyla bunu belgeleyen bir kıraat kaydının bulunduğunu aktarmıştır.³⁷ Okumanın bittiği tarih 5 Cemâziyelevvel 725/19 Nisan 1325 olarak verilir.

iv. Tâcüddin Muhammed b. el-Kâsım b. Muiyye el-Hasenî (ö. [?]): Hillî'den hadis okumuştur.³⁸

v. Celâleddin Abdullah b. Şerefşah el-Hüseynî (ö. [?]): Hillî'den hadis okumuştur.³⁹

vi. İmâdüddin Yahyâ el-Kâşî (ö. 773/1372'den sonra): Müellifin *en-Nikât* isimli eserinin İmâdüddin Yahyâ el-Kâşî için yazıldığını söyleyen bir kayıt⁴⁰ ikisi arasında bir şekilde ilmî bir irtibat olduğunu göstermekteyse de bunun hoca-talebe ilişkisi olduğunu söylemek için yeterli verimiz yoktur. Ancak Hillî bu eseri 752/1371-72 senesinde yazdığına en az yetmiş yedi yaşında olduğu ve doğum-ölüm tarihleri tam olarak bilinmeyen İmâdüddin Kâşî'nin bu tarihten yirmi bir sene sonra hâlâ hayatta olup eser yazmaya devam ettiği⁴¹ göz önüne alındığında ikisi arasında hoca-talebe ilişkisini mümkün kılacak bir yaş farkının bulunduğu ortaya çıkar. Her ne kadar bir hoca-talebe ilişkisinden tam olarak emin olamasak da bir etkilenme ve istifadeden rahatlıkla bahsedebiliriz. Nitekim İmâdüddin Yahyâ, Nasîrüddin el-Hillî'nin kendisi için kaleme aldığı *en-Nikât* üzerine şerh yazmış ve bu şerhin başında ondan ziyadesiyle tazim ve şükran dolu ifadelerle bahsetmiştir. Bir sonraki başlıkta buna tekrar temas edilecektir.

36 Komisyon, *Mevsû'atü tabakâti'l-fukahâ*, VIII, 159.

37 Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şia*, IX, 374.

38 Komisyon, *Mevsû'atü tabakâti'l-fukahâ*, VIII, 160.

39 Komisyon, *Mevsû'atü tabakâti'l-fukahâ*, VIII, 160.

40 Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şia*, VIII, 309.

41 Mehmet Arıkan, "İmâdüddin el-Kâşî", <https://www.islamdusunceatlası.org/detail/person463>.

V. Eserleri

Nasîrüddin el-Hillî'nin eserleri şunlardır:

i. *Hâşiye alâ Tesdîdî'l-kavâ'id şerhi Tecridî'l-akâid*: Altı bölümden oluşan İsfahânî şerhinin ilk beş bölümü üzerine yazılmış bir haşiyedir. Son bölüm olan meâd bahislerini içermez. Cürcânî, kendi haşiyesinde yer yer iktibaslar yapmak ve yer yer itiraz etmek suretiyle onun haşiyesini doğrudan muhatap almıştır. Bu haşiyenin nüshaları üzerine ayrıntılı bir tarama yapmadıysak da sadece İstanbul'da tespit ettiğimiz dört adet nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi'nde, biri Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde, bir diğeri ise Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed Kitaplığı'ndadır. Beyazıt'taki⁴² ve Topkapı Sarayı'ndaki⁴³ nüshaların istinsah tarihleri yoktur. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi nüshasının istinsah tarihi ise h. 839'dur.⁴⁴ III. Ahmed koleksiyonundaki nüshanın, Fatih Sultan Mehmed'in mütalaası için istinsah edilmiş nüshalardan olması, bize bu haşiyenin İstanbul ilmî muhitindeki bilinirliğine dair iyi bir fikir vermektedir. Hillî'nin haşiyesi İmamiyye Şiası açısından özellikle imamet bahsi sebebiyle sitayişle karşılaşmıştır. Şüşterî, Hillî'nin, imamet bahsinde şârih İsfahânî'nin reddiyelerine sağlam cevaplar verdiğini söyler. Öyle ki bu cevapların sağlamlığını gören *Şerh-i Cedîd* sahibi Ali Kuşçu'nun bu cevaplarla muhatap olmak için İsfahânî'nin itirazlarına da değinmeden geçtiğini iddia eder.⁴⁵ Fakat bu iddiasını herhangi bir somut emareye dayandırmaz. Dolayısıyla onun Ali Kuşçu'nun çekincesiyle ilgili bu iddiası dayanaksız bir tahminden öteye gitmemektedir. Ayrıca Şüşterî'nin –Kutbüddin er-Râzî'yi ve Cürcânî'yi hiçbir emareye dayanmaksızın Şii ilan etmesi örneklerinde olduğu gibi– birçok meseledeki mezhebî taassubu bilindiğinden onun bu değerlendirmelerine ihtiyatla yaklaşmak gerektiği açıktır.

ii. *Şerhu Tevâli'i'l-envâr*: Beyzâvî'nin meşhur *Tevâli'u'l-envâr*'ı üzerine yazılmış şerhlere dendir. *Zeria* müellifi Tahrânî, bu kitabı Necef'teki Hizânet-i Garaviyye'de gördüğünü ve bu nüshanın Celâlüddin Abdullah b. Şerefşah tarafından oraya h. 810 senesinde vakfedilmiş bir nüsha olduğunu söyledikten sonra eserin bir diğer nüshasının ise Horasan'da el-Mektebetü'r-Radaviyye'de bulunduğunu söyler.⁴⁶

iii. *en-Nikât fî mesâilî imtihâniyyeti fî ilmeyi'l-mantık ve'l-keîâm*: İsminden de anlaşılacağı üzere mantık ve keîâm meselelerini içeren bu eser, İmâdüddin Yahyâ

42 Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 2047 ve 2058.

43 Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed 1741.

44 Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi YZ759.

45 Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, III, 201.

46 Tahrânî, *ez-Zeria*, XIII, 365.

el-Kâşî için yazılmıştır. Hillî bu eserini vefatından üç sene önce yani h. 752 senesinde tamamlamıştır. *A'yânu's-Şîa* müellifi, bu kitabın Hillî tarafından öğrencisi İbnü'l-Atâikî'ye imlâ yoluyla istinsah ettirilmiş nüshasının Necef'teki Hizânet-i Garaviyye'de (el-Mektebetü'l-Haydariyye) bulunduğunu söyler.⁴⁷ Bu nüsha, aynı zamanda İbnü'l-Atâikî tarafından bilâhare zahriyesine Hillî'nin vefat notunun düşüldüğü nüshadır. Yahyâ el-Kâşî, kendisi için yazılmış bu eser üzerine bir şerh kaleme almıştır. Bu şerhin inceleme fırsatı bulduğumuz iki nüshasından birisi Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed 1903'te, diğeri ise Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3288, 123b-162b'dedir.

iv. *Fevâid alâ Tahrîri'l-kavâ'idî'l-mantıkîyye fî şerhi's-Şemsiyye*: Kutbüddin er-Râzî'nin (ö. 766/1365) meşhur *Şemsiyye* şerhi *Tahrîru'l-kavâ'idî'l-mantıkîyye* üzerine yazılmış, fevâid türünde bir metindir. Burada dikkat çekilmesi gereken hususlardan birisi Nasîrüddin el-Hillî'nin yaşça kendisinden yaklaşık 20 yaş civarı küçük olduğu tahmin edilen Kutbüddin er-Râzî'nin şerhine böylesi bir fevâid kaleme almış olmasıdır. Nitekim yukarıda da zikrettiğimiz üzere Nasîrüddin el-Hillî'nin doğumu 675/1276 iken Kutbüddin er-Râzî'nin doğumu 692/1293 olarak tahmin edilmektedir.⁴⁸ Nasîrüddin el-Hillî, bu metninde sözü uzatmadan kısa itirazlarda bulunmakla yetinmiştir. Tabakat yazarlarından Abdullah Efendi, Seyyid Şerîf Cür-cânî'nin *-Tecrîd Hâşiyesi* meselesindekine benzer şekilde– kendi *Tahrîru'l-kavâ'id Hâşiyesi*'nde onun bu itirazlarından bazılarını cevaplandırıldığını ifade eder.⁴⁹ Bu haşiyenin istinsah kaydı bulunmayan bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Aya-sofya 2528, 20b-35a'da mevcuttur. Bu nüshayı Kutbüddin er-Râzî'nin şerhi ve Cür-cânî'nin haşiyesi ile karşılaştırdığımızda, tabakat yazarı Abdullah Efendi'nin iddiasının doğru olduğu açığa çıkmaktadır. Bu bilgi, Cür-cânî'nin haşiyesi üzerine yapılacak çalışmalarda, onun kaynaklarını tespit açısından göz önünde tutması gereken bir bilgidir. Zira Cür-cânî bu itirazları cevaplarken yine isim zikretmemiş ve “kile/kile aleyhi” gibi ibareler kullanmakla iktifa etmiştir.

v. *Hâşiyeye alâ Meârici'l-fehm fî şerhi'n-Nazm*: Allâme el-Hillî'nin *Nazmü'l-berâhîn fî usûli'd-dîn* isimli muhtasar akaid metnine yine kendisinin yazdığı *Meâricü'l-fehm*

47 Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şîa*, VIII, 309. Bu nüshanın kaydı şöyledir: Necef, el-Mektebetü'l-Haydariyye 670.

48 Kutbüddin er-Râzî'nin doğum tarihine dair tahmin, onun h. 766'da 74 yaş civarında öldüğünü söyleyen Tâcüddin es-Sübki'ye (ö. 771/1370) dayandırılan bir tahmindir (Tâcüddin es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî ve Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964/1383, IX, 275.). Şam'da onunla bizzat tanışmış olan Sübkî tarafından zikredilen bu bilgi, ölüm tarihi konusunda kuvvetli bir şahitlik ifade etmekle beraber, yaş konusunda kesinlik ifade etmeyen “*nahve/civarı*” ifadesiyle kaydedilmiştir.

49 Abdullah Efendi, *Riyâzu'l-ulemâ*, IV, 181.

fi şerhi'n-Nazm adlı şerhin haşiyesidir. Tabatabâî, 11 nüshasını tespit ettiği şerhin haşiyesi olarak sadece Nasîru'l-Hillî'nin bu haşiyesini zikreder.⁵⁰

vi. *Hâşiye alâ Şerhi'l-İşârât*: Nasîrüddin et-Tûsî'nin *Şerhu'l-İşârât*'ı üzerine yazılmış bir haşiyedir. Bazı kaynaklarda ismi *Ta'likât alâ havâmişi Şerhi'l-İşârât* şeklinde geçse de⁵¹ doğrusunun bizim yazdığımız şekilde olması daha uygun gözükmektedir. Nitekim eserin göz atma fırsatı bulduğumuz bir nüshası üzerinde yaptığımız inceleme, eserin Tûsî'nin şerhindeki bazı pasajlar üzerine doğrudan bir haşiye olduğunu ve *İşârât*'ın mantık, fizik ve metafizik şeklindeki her üç bölümünü de kapsadığını göstermektedir.⁵² Bu nüsha da Fatih Sultan Mehmed'in mütalaası için istinsah edilmiş nüshalardandır.⁵³

vii. *Risâle fi nakdi'l-Allâme el-Hillî fi ta'rîfihî li't-tahâreti min kitâbi'l-Kavâ'id*: Allâme el-Hillî'nin *Kavâ'idü'l-ahkâm fi ma'rifeti'l-helâl ve'l-harâm* isimli fıkıh kitabında geçen tahâret teriminin tanımına yirmi vecihten itiraz içeren bir risaledir. Abdullah Efendi bu risalenin meşhur ve yaygın bir risale olduğunu söyler.⁵⁴ Bu risale günümüzde kayıptır. Ancak bu itirazlar, Şehîd-i Evvel'in bir eserinde zikredilmek suretiyle günümüze kadar gelmiştir.⁵⁵ Söz konusu itirazlara baktığımızda bunların mantık ilmi çerçevesinde tanım tekniği açısından yapılan itirazlar olduğu görülmektedir. Bütün eleştirilerin ortak noktası, Allâme el-Hillî'nin tanımında ittirâd ve in'ikâs şartının sağlanamadığı iddiasıdır. Bu bakımdan bu risale mantık ilminin fikhî kavramlara uygulanışının bir örneği olduğu gibi Nasîrüddin el-Hillî'nin mantık kurallarını işletişindeki dirayetini de ortaya koymasından da önemlidir. Şehîd-i Evvel bu itirazları zikrettikten sonra aralarından on yedi tanesine cevap vermeye çalışmıştır. Ancak Şehîd-i Sâni (ö. 966/1559 [?]) *Kavâ'id Şerhi*'nde Hillî'nin itirazlarının oldukça sağlam (*gâyetü'l-cevde*) olduğunu söyler ve Şehîd-i Evvel'in cevaplarını ise zorlama içeren cevaplar (*ecvibe mütekellife*) olarak değerlendirir.⁵⁶

50 Abdülaziz Cevad Tabatabâî, *Mektebetü'l-Allâme el-Hillî* (y.y.: Müessesetu Âli'l-Beyt, 1416/1995), 191.

51 Tahrâni, *ez-Zerîa*, VI, 112. Abdullah Efendi, *Riyâzu'l-ulemâ*, IV, 181.

52 Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed 3220.

53 Beni III. Ahmed Koleksiyonu'ndaki *Tecrîd Hâşiyesi ve İşârât Hâşiyesi* nüshalarından haberdar eden Mehmet Arıkan'a müteşekkirim.

54 Abdullah Efendi, *Riyâzu'l-ulemâ*, IV, 181.

55 Şehîd-i Evvel Şemsüddin Muhammed b. Mekkî, *Gâyetü'l-murâd fi şerhi Niketi'l-irşâd* (Kum: Merkezü'l-ebhâs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1414/1993), I, 21-23.

56 Şehîd-i Sâni Zeynüddin b. Ali el-Cübaî el-Âmili, *Fevâidü'l-Kavâ'id*, thk. Seyyid Ebül-Hasan Matlabî (Kum: Defter-i Tebliğât-ı İslâmî, 1419/1998), I, 13.

viii. *Ta'ribu Zübde'ti'l-idrâk fî ilmi'l-eflâk*: Nasîrüddin et-Tûsî'nin *Zübde'tü'l-idrâk fî ilmi'l-eflâk* isimli Farsça heyet ilmi kitabının Arapçaya tercümesidir. Bu eserin de Hizânet-i Garaviyye'de olduğu kaydedilmiştir.⁵⁷ Bugün Necef'te el-Mektebetü'r-Radaviyyetü'l-Haydariyye ismiyle hizmet veren bu kütüphanenin çevrimiçi katalogu oldukça özensiz ve yetersiz olduğundan hem yukarıda zikri geçen *Nikât*'ın ve *Tevâli' Şerhi*'nin hem de bu tercümenin hâlâ orada bulunup bulunmadığını kontrol edemedik. Ancak bu tercümenin, öğrencisi İbnü'l-Atâikî tarafından *eş-Şühde fî şerhi Ta'ribi'z-Zübde* ismiyle yapılmış şerhinin bir nüshası burada mevcuttur.⁵⁸

ix. *Müsili't-tâlibin ilâ şerhi Nehci'l-müsterşidîn*: Allâme el-Hillî'nin *Nehcü'l-müsterşidîn*'i üzerine yazılmış bir şerhtir. Tabakat kitaplarında Nasîrüddin el-Hillî'ye böyle bir eser nispet edilmemekle beraber, İranlı çağdaş araştırmacılardan Hamid Atâi-i Nazarî tespit ettiği nüshalardan hareketle Hillî'nin böyle bir eseri olduğunu iddia etmiştir.⁵⁹ Aynı araştırmacı eserin İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa koleksiyonunda tespit ettiği 1153 arşiv numarasıyla kayıtlı olan nüsha üzerine de ayrı bir yazı kaleme almıştır.⁶⁰

Çevrimiçi katalog taramalarında İmâdüddin el-Kâşî'ye atfedilen *Şerhu Kitâbi Nasîridin el-Hillî el-Kâşî fî ilmi'l-cedel* isimli bir eser kaydına rastladığımızda yaptığımız incelemede bu nüshanın ilm-i cedele dair olmayıp yukarıda bahsi geçen *Şerhu'n-Nikât*'ın bir nüshası olduğunu tespit ettik.

Sonuç Yerine

Mevcut kaynakların elden geldiğince kullanılmaya çalışıldığı bu kısa biyografiden de anlaşılacağı üzere Nasîrüddin el-Hillî'nin hayatı hakkında kaynaklar bize pek fazla bilgi sunmamaktadır. Dolayısıyla Cürçânî'nin hem *Hâşiyetü't-Tecrid*'de hem de *Hâşiyeye alâ Tahrîri'l-kavâ'id*'de neden özellikle onun haşiyelerini muhatap aldığı sorusunun cevabına dair biyografilerden hareketle bir cevap bulmakta zorlanmaktayız. Tabakat yazarlarından Şüşterî de Cürçânî'nin onun *Hâşiyetü't-Tecrid*'ini tahkik malzemesi olarak kullandığını söylemekte⁶¹ fakat Cürçânî'nin birçok meselede ona cevap

57 Muhsin el-Emin, *A'yânu'ş-Şia*, VIII, 309.

58 Necef, el-Mektebetü'r-Radaviyyetü'l-Haydariyye 29630. Çevrimiçi katalogta eserin ismi hatalı şekilde *eş-Şühde fî takribeti'z-Zübde* şeklinde yazılmıştır.

59 Hamid Atâi-i Nazarî, "Nasîrüddin Kâşânî", 124.

60 Hamid Atâi-i Nazarî, "Dest-i neviştî-i tâzeyâb ez Müsili't-tâlibin-i Nasîrüddin-i Kâşânî", *Âyine-i Pejûheş* 164 (1396/2017): 129-136.

61 Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minin*, 3: 201.

verdiğine değinmemektedir. Dolayısıyla bu muhatap alışın sebebine dair o da bize herhangi bir bilgi vermez. Ancak gerek yukarıda zikri geçen tahkik çalışmamız esnasında Nasîrüddin el-Hillî'nin *Hâşiyetü't-Tecrid'*inden karşılaştırıp dizdiğimiz pasajlar gerekse diğer eserleri üzerinde yaptığımız kabaca incelemeler bize onun el attığı koularda sağlam tetkik ve tenkitler ortaya koyduğu izlenimini vermektedir. Belki de aradığımız sorunun cevabı, bu tenkitlerin gücünde yatmaktadır. Dolayısıyla peşinde olduğumuz sorunun cevabı daha uzun soluklu ve derinlikli bir çalışmaya muhtaçtır.

Kaynakça

- Âmilî, Muhammed b. Hasan el-Hür. *Emelü'l-âmil*, I-II, thk. es-Seyyid Ahmed el-Hüseynî. Kum: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1962.
- Âmilî, Şehîd-i Sâni Zeynüddin. *Fevâidü'l-Kavâ'id*, thk. Seyyid Ebü'l-Hasan Matlabî. Kum: Defter-i Tebliğât-ı İslâmî, 1419/1998.
- Âmülî, Bahâüddin Haydar. *Câmi'u'l-esrâr ve menba'u'l-envâr*, nşr. Osman İsmail Yahyâ ve Henry E. Corbin. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2005.
- Arıkan, Mehmet. "İmâdüddin el-Kâşî", <https://www.islamdusunceatlası.org/detail/person463>, (10 Ocak 2019).
- Cebecioğlu, Ethem. "Haydar el-Âmülî". *DİA*, XVII, 26-27.
- Emîn, Muhsin. *A'yânü's-Şîa*, I-X, thk. Hasan el-Emîn. Beyrut: Dâru't-Teâruf, 1983.
- Garavî, Seyyid Muhammed. *Maa ulemâi'n-Necefi'l-eşref*, I-II. Beyrut: Dâru's-Sekaleyn, tsz.
- Günaydın, Salih. "Nasîrüddin et-Tüsü'nin *Tecridü'l-İ'tikâd*'ı Üzerine Oluşan Şerh-Hâşiye Literatürü: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinden Bir Bakış". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XIV/28 (2016), 237-272.
- Hansârî, Muhammed Bâkır, *Ravzâtü'l-cennât fi ahvâli ulemâ ve's-sâdât*, I-VIII. Kum: Mektebet-i İsmâiliyyân, 1391/1971.
- Hillî, Nasîrüddin. *Hâşiye alâ Şerhi'l-İşârât*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed 3220.
- _____, *Hâşiye alâ Tesdîdî'l-kavâ'id şerhi Tecridî'l-akâid*. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 2047.
- _____, *Hâşiye alâ Tesdîdî'l-kavâ'id şerhi Tecridî'l-akâid*. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 2058.
- _____, *Hâşiye alâ Tesdîdî'l-kavâ'id Şerhi Tecridî'l-akâid*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed 1741.
- _____, *Hâşiye alâ Tesdîdî'l-kavâ'id Şerhi Tecridî'l-akâid*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi YZ759.
- Hûî, Ali Sadrâî. *Kitâbşinâsi-i Tecridü'l-i'tikâd*. Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazret-i Âyetullahî'l-uzmâ Mar'âşî Necefi, 2003.
- İbn Atâikî, Abdurrahman. *eş-Şühde fi şerhi Ta'ribi'z-Zübde*. Necef el-Mektebetü'r-Radaviyyetü'l-Haydariyye 29630.
- İsfahânî, Abdullah Efendi. *Riyâzu'l-ulemâ ve hıyâzu'l-fuzalâ*, I-VII, thk. es-Seyyid Ahmed el-Hüseynî. Kum: Matbaa-i Hayyâm, 1401/1981.
- Kâşî, İmâdüddin Yahyâ. *Şerhu'n-Nikât*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed 1903.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin*, I-XV. Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ, tsz.

- Komisyon, *Mevsû'atü tabakâtil'l-fukahâ*, I-XIV. Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1418/1997.
- Komisyon. *Mu'cemu tabakâti'l-mütekellimîn*, I-V. Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1417.
- Kümü, Şeyh Abbas. *el-Fevâidü'r-Radviyye fi ahvâli ulemâi mezhebi'l-Ca'feriyye*, I-II, thk. Nâsir Bâkri Beydehendi. Kum: Müessese-i Bustân-ı Kitâb, 1385/1965.
- Meclisî, Muhammed Bâkır. *Bihâru'l-envâr el-câmiatü li-düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethâr*, I-CX. Lübnan: Dâru İh-yâi't-Türâsi'l-Arabi 1983.
- Nazarî, Hamid Atâi. "Dest-i neviştî-i tâzeyâb ez Mûsili't-tâlibîn-i Nasirüddin-i Kâşânî". *Âyine-i Pejûheş* CLXIV (1396/2017), 129-136.
- _____, "Nasirüddin Kâşânî vü niğeştehâ-yı kelâmî-i Ô", *Âyine-i Pejûheş* CLXIV (1396/2017), 119-128.
- Müderri-i Tebrizî, Muhammed Ali. *Reyhânetü'l-edeb fi terâcîmi'l-ma'rûfîn bi'l-künyeti evi'l-lakab*, I-VIII. Tahrân: Kitâbfürûşi-i Hayyâm, 1374.
- Ömerî, Şihâbüddin Ahmed. *Mesâlikü'l-ebâr fi memâliki'l-emsâr*, I-XXVII, thk. Kamil Selman el-Cubûri ve Mehdî en-Necm. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Özcan, Tahsin. "İbrî", *DİA*, XXI, 371-372.
- Sübki, Tâcüddin. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, I-X, thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî ve Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbi el-Halebî, 1964/1383.
- Şehîd-i Evvel Şemsüddin Muhammed. *Gâyetü'l-murâd fi şerhi Niketi'l-irşâd*, I-IV. Kum: Merkezü'l-ebbâs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1414/1993.
- Şüşterî (Tüsterî), Nurullah. *Mecâlisü'l-mü'minîn*, I-VI. yy.: Dâru Hişâm, tsz.
- Tabatabâi, Abdülaziz Cevad. *Mektebetü'l-Allâme el-Hillî*. y.y.: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1416/1995.
- Tabersî, Mirza Hüseyin. *Hâtimetü Müstedreki'l-vesâil*, I-IX. Beyrut: Müessesetü âli'l-beyt, 2008.
- Tahrânî, Aga Büzürg. *ez-Zeria ilâ tesânîfi's-Şia*, I-XXV. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1983.